

Vlaanderen
is erfgoed

L'existence
d'un artiste
est toujours
héroïque

Beschermingsdossier

Het graf van de kunstschilder
Jean Brusselmans in Dilbeek

monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Het graf van de kunstschilder Jean Brusselmans, Dilbeek, d'Arconatistraat
zonder nummer – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/23016/106.1

Joeri Mertens

10/10/2018

INHOUDSTAFEL

1.	Thema funerair erfgoed in de Vlaamse Rand	4
1.1.	Definities.....	4
1.2.	Beschermd funerair erfgoed in de Vlaamse Rand	4
1.3.	Onderzoek funerair erfgoed in de Vlaamse Rand in 2014 en 2018	6
1.4.	Graftekens, een geschiedenis.....	9
1.5.	Maatschappelijke betekenis van graftekens	12
1.6.	Motivering van de selectie	13
1.6.1.	Waarden voor bescherming	13
1.6.2.	Selectiecriteria	14
2.	Beschrijvend gedeelte	16
2.1.	Situering	16
2.2.	Historisch overzicht	16
2.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	19
2.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	19
3.	Evaluerend gedeelte	20
3.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	20
3.2.	Motivering van het type bescherming.....	20
3.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	20
3.4.	Juridische toestand	20
3.4.1.	Onroerend Erfgoed:	20
3.4.2.	Ruimtelijke ordening:	21
4.	Beheersvisie	21
4.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	21
4.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	21
4.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed	22
5.	Bronnen	22
6.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	23
6.1.	Omgevingsplan	23
6.2.	Fotobijlage	23
6.3.	Documentatie	23

1. THEMA FUNERAIR ERFGOED IN DE VLAAMSE RAND

In de beleidsbrief 2017-2018 voorziet minister Bourgeois onder initiatief 14 het verder inventariseren en opstellen van beschermingsvoorstellen in hanteerbare deelpakketten. Daarbij wordt de Vlaamse Rand genoemd als initiatief volgend op de lopende herinventarisatie.

Dit dossier behoort tot de thematisch-geografische beschermingscampagne 'Funerair erfgoed in de Vlaamse Rand'.

1.1. Definities

Begraafplaatsen

Een begraafplaats is een terrein waar de stoffelijke resten van overledenen begraven worden, uitgestrooid of bijgezet.¹ Het is een overkoepelende term die zowel kerkhoven als buitenstedelijke begraafplaatsen omvat.

Kerkhoven

Een kerkhof is een (meestal) omsloten terrein rondom de kerk, dat doorgaans wordt gebruikt als begraafplaats.²

Buitenstedelijke begraafplaatsen

Begraafplaats aangelegd buiten de stedelijke context als gevolg van het Keizerlijke decreet uit 1784 dat begraven binnen de stadsmuren verbood.³

Graf

Een graf is een uitgraving in de grond die wordt gebruikt voor begraving.⁴

Het kan zowel om de bijzetting van een lichaam gaan (inhumatiegraf- als om een bijzetting van assen (crematiegraf).

Grafteken

Met graftekens, volgens de thesaurus Onroerend Erfgoed ook 'funeraire constructies genoemd' worden de gedenktekens op graven bedoeld.⁵

1.2. Beschermd funerair erfgoed in de Vlaamse Rand

Tot het onderzochte gebied behoren 19 gemeenten met in totaal 61 begraafplaatsen en 47 bewaarde kerkhoven⁶.

In de Vlaamse Rand werd voor 2014 geen alomvattend onderzoek gedaan naar de begraafplaatsen. Enkel de kerkhoven werden geëvalueerd op hun erfgoedwaarde. Dat gebeurde vaak in combinatie met de parochiekerk. De begraafplaatsen werden nooit in een regiodekkend onderzoek met een criteriumkader geëvalueerd.

---

¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *begraafplaatsen* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/54> (geraadpleegd op 8 maart 2018)

² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kerkhoven* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/232> (geraadpleegd op 8 maart 2018).

³ MERTENS J. 2016: *Funerair Erfgoed in Vlaanderen - Op zoek naar de doden tussen de levenden*, onuitgegeven studie Onroerend Erfgoed.

⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *graven* [online] <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/1227> (geraadpleegd op 19/07/2018).

⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *funeraire constructies* [online] <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/174> (geraadpleegd op 19/07/2018).

⁶ In de Vlaamse Rand staan 88 parochiekerken.

Op 1 januari 2017 hadden 28 kerkhoven een vorm van bescherming. Elf kerkhoven werden beschermd als landschap, negen als dorpsgezicht en acht als monument.⁷

- Asse (Mollem), Sint-Stefanuskerkhof, DG 10/01/1980, volkskundige waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76806>
- Asse (Mollem), Sint-Antoniuserkerkhof, kerk met kerkhof M 10/01/1980, historische waarde; DG 10/01/1980, artistieke waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76823>
- Asse (Zellik), Sint-Bavokerkhof, kerkhof met omheiningmuur L 25/03/1938, visuele waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76857>
- Asse (Bekkerzeel), Sint-Godarduserkerkhof, kerk en kerkhofmuur M 13/11/2002, historische en artistieke waarde, DG 13/11/2002, historische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76780>
- Beersel (Alseberg), OLV-kerkhof, kerkhof + trappen M 30/6/2004, historische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38859>
- Dilbeek (Itterbeek), Sint-Pieterkerkhof, muur M 30/9/1974, algemeen belang. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38981>
- Dilbeek (Sint-Anna-Pede), Sint-Annakerkhof, L 19/1/1944, esthetische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38985>
- Dilbeek (Sint-Martens-Bodegem), Sint-Martinuserkerkhof, kerkhofmuur M 23/10/1981 + kerkhof DG 23/10/1981. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39029>
- Dilbeek (Sint-Ulriks-Kapelle), Sint-Ulrikskerkhof, DG 16/10/1980, artistieke en historische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39057>
- Dilbeek (Groot-Bijgaarden), Sint-Egidiuserkerkhof, L 20/10/1947, esthetische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38967>
- Drogenbos (Drogenbos), Sint-Niklauserkerkhof, L 8/4/1946, esthetische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39072>
- Grimbergen (Grimbergen), Allerheiligste Verlosserkerkhof, DG 18/09/1981, historische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/75293>
- Kraainem (Kraainem), Sint-Pancratiuskerkhof, M 30/09/2014, historische, artistieke, volkskundige, sociaal-culturele en wetenschappelijke waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39908>
- Linkebeek (Linkebeek), Sint-Sebastianuserkerkhof, L 5/10/1953, historische en artistieke waarde & M 7/4/1995, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40018>
- Meise (Wolvertem), Heilige Laurentius en Heilige Gorikkerkhof, M 22/11/2001, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40189>
- Meise (Wolvertem), Sint-Medardus en St-Gildarduserkerkhof, M 1/10/2010, historische en artistieke waarde & Rossemdorp (gehucht) DG 1/10/2010, historische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40218>
- Merchtem (Brussegem), Sint-Stephanuserkerkhof, L 13/09/1976, algemeen belang. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40295>
- Merchtem (Brussegem), Sint-Jan de Doperkerkhof, M 13/11/2002, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76331>
- Merchtem (Hamme), Sint-Gudulakerkhof, L 10/12/1947, esthetische waarde. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40328>

⁷ In het document wordt er als volgt verwezen naar een monument (M), dorpsgezicht (DG), landschap (L), gevolgd door de datum van bescherming.

- Sint-Pieters-leeuw (Sint-Pieters-Leeuw), Sint-Pieterkerkhof, L 27/6/1948, esthetische waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40621>
- Tervuren (Vossem), Sint-Pauluskerkhof, dorpskom met Voervallei DG 18/09/1981, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/42804>
- Tervuren (Tervuren), Sint-Jan Evangelistkerkhof, L 8/02/1946, artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/42768>
- Vilvoorde (Houtem), Sint-Antonius Abtkerkhof, L 22/10/1975, DG 22/09/1982, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70614>
- Wemmel (Wemmel), Sint-Servatiuskerkhof, L 24/10/1947, esthetische waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/89977>
- Wezembeek-Oppem (Wezembeek-Oppem), Sint-Pieterskerkhof, DG 19/04/1982, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40858>
- Zaventem (Sterrebeek), Sint-Pancratiuskerkhof, M 15/05/2001, historische en artistieke waarde en DG 15/05/2001, historische waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40929>
- Zaventem (Nossegem), Sint-Lambertuskerkhof, L 8/02/1946, artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40907>

Er werd in de Vlaamse Rand één begraafplaats beschermd als monument.

- Beersel (Lot) begraafplaats, Kerkhofstraat 13, M 12/7/2007, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/201108>

Er werd in de Vlaamse Rand nog geen individuele graftekens beschermd.

1.3. Onderzoek funerair erfgoed in de Vlaamse Rand in 2014 en 2018

Kerkhoven en begraafplaatsen

Als voorbereiding op het beschermingsdossier werden de kerkhoven geëvalueerd in 2014 en de begraafplaatsen in 2018. Uit het terreinonderzoek bleek dat er geen kerkhoven zijn die omwille van een ensemblewaarde van kerk met kerkhof en graftekens dienen beschermd te worden. De resterende kerkhoven zijn voornamelijk kerkhofsites die grotendeels of volledig geruimd zijn en meestal ingericht als groene ruimte in de dorpskern rond de kerk. Ze worden door de gemeentelijke overheden beheerd en verdere actie naar bescherming is niet prioritair.

Het onderzoek naar de begraafplaatsen in 2018 toonde aan dat er geen begraafplaatsen zijn waar de erfgoedwaarde zo uniek is dat ze in hun totaliteit beschermd moeten worden.

Ensembles van graftekens

Uit het onderzoek van 2018 blijkt dat vijf sites een waardevol geheel aan graftekens bezitten en waar zowel de beeldwaarde als de ensemblewaarde hoog zijn.

- Grimbergen (Humbeek), Holbroek, begraafplaats (oudste deel met de grafkapel Lunden)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76467>
- Merchtem (Merchtem), Brusselsesteenweg, begraafplaats (graftekens langs de kruisende centrale paden en het graf van componist De Boeck)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/303861>
- Overijse (Overijse), Solheide, begraafplaats (ensemble van graftekens langs de kruisende centrale paden)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/301632>
- Sint-Pieters-Leeuw, (Ruisbroek), Groot-Bijgaardenstraat, begraafplaats (oudste deel met slachtoffers van het treinongeval in Vorst 1899, ereperk, graftekens langs

de (paden)

- <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/90842>
- Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, stedelijke begraafplaats (oudste deel met beboomde paden en graftekens voor een stedelijke elite) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482>

Individuele graftekens

In de Vlaamse Rand bleven er individuele graftekens bewaard die omwille van hun architecturale kwaliteiten en omwille van het maatschappelijk belang van de begraven persoon erfgoedwaarde bezitten. Er zijn vijf kunstenaarsgraven en zestien artistieke en historisch interessante graftekens. Ze worden in het kader van dit project verder onderzocht in deelpakketten.

Kunstenaarsgraven

- Dilbeek, d'Arconatistraat, begraafplaats: graf van de kunstschilder Jean Brusselmans
Niet opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed
- Dilbeek (Sint-Ulriks-Kapelle), Sint-Wivinadreef, begraafplaats van de Broeders van de Christelijke Scholen met het graf van Alfons Hoppenbrouwers en aansluitend de begraafplaats van de Zusters en Broeders van Don Bosco <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/212382>
- Machelen (Diegem), Zaventemsesteenweg, begraafplaats: graf van de schilder-beeldhouwer Victor Servranckx <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/77599>
- Zaventem (Nossegem), Namenstraat, begraafplaats: graf van de beeldhouwer Pieter Braecke <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/215443>
- Zaventem (Sint-Stevens-Woluwe), Sint-Stefaansstraat, begraafplaats: graf van de beeldhouwer Oscar de Clerck <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127227>

Kunstenaarsgraven met eenvoudige, weinig artistieke grafstenen of zonder artistieke verwijzing naar hun kunstenaarschap werden niet weerhouden. In de Vlaamse Rand zijn er drie kunstenaarsgraven onderzocht die niet weerhouden werden voor deze selectie:

- het graf van Herman Teirlinck op de begraafplaats in Beersel dat bestaat uit een eenvoudige rechthoekige zwart granieten zerk.
- het graf van componist August De Boeck (+1937) in Merchtem dat voornamelijk waarde krijgt door de relatie met het groter geheel van de begraafplaats van Merchtem.
- het grafteken voor Felix De Boeck (+1995) in Drogenbos dat bestaat uit een eenvoudige rechthoekige zwart granieten zerk.

Er kan niet uitgesloten worden dat er kunstenaarsgraven niet teruggevonden werden in de Vlaamse Rand als gevolg van beperkte publicaties en inventarisatie.

Historische en architecturaal bijzonder vormgegeven graftekens

- Beersel (Dworp), Molenveld, begraafplaats: Grafteken voor de familie Lassarre (ontwerper Henri Lacoste) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/304413>
- Beersel (Huizingen), Ansberg, begraafplaats: mausoleum Torley-Devillers <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/303327>
- Grimbergen (Grimbergen), Veldkantstraat, begraafplaats: grafteken voor de Familie Pincket (kunstenaar Félix Roulin) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/75271> (het grafteken wordt niet vermeld)

- Sint-Pieters-Leeuw (Sint-Pieters-Leeuw), Galgstraat, begraafplaats: grafteken voor Albert van Cotthem (kunstenaar Victor Rousseau) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/90744> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Tervuren (Tervuren), Duisburgsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Dielens-Nys (kunstenaar Léon Sardeel) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/300078> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Tervuren (Tervuren), Duisburgsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor Juste B.C.I. Laga <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/300078> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Machelen (Machelen), Kerkhofdreef, begraafplaats: grafkapel van de familie Rittweger <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/77620>
- Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Deneve-Moreau (kunstenaar: Antoon van Parys) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Gelders (kunstenaar René Boschmans) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482>
- Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor Jan Poot <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482>
- Wemmel (Wemmel), G. Van Kampenhoutstraat, begraafplaats: grafteken voor de familie Deschuyffeleer-Delvoye (kunstenaar Oscar de Clerck) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/89952> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Zaventem (Sterrebeek), Burchtstraat, begraafplaats: grafteken voor Jean-Marie Derscheid <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127098>
- Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Coppin-Van Geetsom (kunstenaar Gustave Fischweiler) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
- Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Quitmann (kunstenaar André Allar) <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
- Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Feldheim <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
- Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor Filip De Greef <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>

Calvaries

In de Vlaamse Rand zijn er twee calvaries, waarvan één gecombineerd met familiegraven, die uniek te noemen zijn omwille van hun vormgeving. Ze overstijgen het traditionele massaproduct.

- Asse-centrum (Asse), Mollemseweg, begraafplaats: calvarie naar ontwerp van Antoon Van Parys in combinatie met de erfgoedbeplanting van taxus en hulst. Niet opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed
- Wemmel (Wemmel), G. Van Campenhoutstraat, begraafplaats: calvarie met familiegraven <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/89952>

Brusselse begraafplaatsen

In de Vlaamse rand liggen tot slot vier begraafplaatsen die eigendom zijn van gemeenten uit het Brusselse gewest. Ze vertonen een geheel eigen typologie aan graftekens die zeer

representatief is voor de Brusselse maatschappij én contrasteren met het Vlaamse beeld van de begraafplaats en graftekens. Ook daar resulteert het onderzoek in zowel waardevolle ensembles als individuele graftekens op drie van de vier begraafplaatsen.⁸

- Beersel (Alseberg), Kerkhoflaan, begraafplaats van Vorst: perceel 6 <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/304527>
- Dilbeek (Dilbeek), Kerselaarstraat, begraafplaats van Koekelberg: individuele graftekens verspreid over de begraafplaats <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/206886>
- Wezembeek-Oppem (Wezembeek-Oppem), begraafplaats van Etterbeek: individuele graftekens verspreid over de begraafplaats, percelen 1, V en J <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/214028>

Beschermingsvoorstel

De minister gaf aan prioriteit te willen geven aan de bescherming van de individuele graftekens waar geen relevante contextwaarde aanwezig is. De kunstenaarsgraven, calvaries en de artistieke en historische graftekens worden dan ook als eersten onderzocht.

De kunstenaarsgraven waartoe dit dossier behoort werden geselecteerd op basis van het belang van de kunstenaar, de band met de Vlaamse Rand en het dorp en de verwijzing van het grafteken naar het oeuvre van de kunstenaar. De visuele band van het grafteken met de kunstenaar was zeer belangrijk. Dat kon door de plaatsing van een portretmedaillon, een kunstwerk van de kunstenaar of zelfs zijn eigen typerende schriftuur. De vijf geselecteerde graftekens overspannen tevens naar vormgeving en materiaalgebruik de periode 1930-1968 en geven zo een representatief beeld van de funeraire realisaties in die periode.

1.4. Graftekens, een geschiedenis

Van middeleeuwen tot Verlichting

Sinds de kerstening was het kerkgebouw voorbehouden aan de heilige. Leken werden er niet begraven. Rondom de kerken ontstond de 'kerk-hof', de tuin bij de kerk. De vroegste horizontale grafstenen gaan dan ook terug tot de gewoonte om nabij een kerk, op het kerkhof begraven te worden.

In eerste instantie verzette de Kerk zich tegen het idee van een lekengraf in de kerk. De nauwe verstrengeling tussen Kerk en Staat maakte de situatie echter onhoudbaar en toen de Frankische koning Clovis zich in 511 liet begraven in de Parijse Sint-Pieter-en-Paulusbasiliek was het hek van de dam. Al snel volgden de geestelijken, adel en vanaf de late middeleeuwen de burgerij zijn voorbeeld.

Wie niet in de kerk kon, werd er nog steeds omheen begraven op de 'kerk-hof'. De meesten kregen er een individueel graf, vermoedelijk aangeduid door een houten kruis, paal of struik. Na verloop van tijd vergingen deze en kreeg de anonimiteit de bovenhand. Als er al stenen graftekens werden gebruikt, dan zijn die niet in situ bewaard gebleven. In stedelijke contexten en bij noodsituaties werd overgegaan tot collectieve begraving. Enkel on- of andersgelovigen, ongedoopten, pestlijders en sommige misdadigers werden begraven op niet-gewijde begraafplaatsen buiten de dorpskern, ook 'heydenen kerckhoven' genoemd.

Voor de christelijke middeleeuwer was de dood tot in de 12de eeuw niet meer dan een overgang naar het hiernamaals; hemel of hel. De heropstanding was een collectief gebeuren, dat voor iedereen op het einde der tijden plaatsvond. In de 12de - 13de eeuw ontstond een theologisch probleem: waar blijven de zielen in afwachting van het Laatste Oordeel? Op dat moment werd de derde weg gecreëerd: het vagevuur. Het vagevuur bood

---

⁸ De begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe bezit te weinig erfgoedwaarde om ter bescherming overwogen te worden. Ze werd opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed onder ID214028.

de mogelijkheid tot postmortale redding dankzij gebeden van de levenden. Om de levenden aan te zetten voor de ziel van de overledene te bidden was er nood aan langdurige herinnering. De middeleeuwse mens liet missen opdragen, kapellen bouwen, epitafen, grafplaten en grafkruisen oprichten om herinnerd te worden. Voor hen die een anoniem graf kregen of zich geen stichtingen of schenkingen konden veroorloven was er nood aan een collectieve herdenking. Voortaan werd op de dag na Allerheiligen voor alle zielen gebeden.

De grafgewoontes van de middeleeuwen zetten zich door tot in de 19de eeuw. Het houten grafkruis bleef in Vlaanderen voor heel die periode zonder twijfel het meest populaire grafteken. Vanaf de 16de eeuw bleven natuurstenen grafkruisen op kerkhoven bewaard (Overwinden, Membruggen, Rekem, ...). Andere graftekens in open lucht zijn tot de 18de eeuw slechts beperkt bekend. In hoeverre daaruit mag geconcludeerd worden dat er geen stèles of zerken werden geplaatst is onduidelijk. De vormgeving van het grafteken op het kerkhof werd gespiegeld aan de artistieke evolutie in die periode.

Zeker sinds de 16de eeuw wordt de naam van de overledene vermeld op het stenen grafkruis. Sinds eind 17de eeuw willen de overledenen dat er meer kenmerken op het epitaaf komen (naam, geboorte en sterfplaats en -datum, beroep, wapenschild, ... aangevuld met funeraire symbolen). Het grafschrift zal het beeldfragment verdrücken tot wanneer het beeld slechts een detail van de grafsteen wordt.

De late 18de en 19de eeuw

In de Oostenrijkse gebieden vaardigde keizer Jozef II het invloedrijke "Edict van den Keyser aengaende de begraeffennissen" uit in 1784. Daarbij werd de begraving binnen de stadsmuren verboden en buitenstedelijke begraafplaatsen dienden opgericht te worden. De weinig populaire maatregel werd slechts met mondjesmaat toegepast. Kerkhoven bleven in kleine gemeentes in gebruik als dodenakkers.

Het Franse "Le décret du 23 prairial an XII relatif au lieu d'inhumation" (12 juni 1804) verving zowel de Oostenrijkse wetgeving als de wetten uit het Prinsdom Luik. Voor de eerste keer in hun geschiedenis kregen alle moderne Vlaamse provincies dezelfde wetgeving. Vernieuwend was dat voor elke overledene een individueel graf voorzien werd. De minimumafmetingen ervan werden vastgelegd. Het principe 'concessie' werd ingeschreven in de wet, van tijdelijk tot eeuwigdurend. Gemeenten met verschillende geloofsovertuigingen binnen hun bevolking moesten voor elk ervan een begraafplaats voorzien. Pas bij Koninklijk besluit van 20 juli 1971 werd de eeuwigdurende concessie afgeschaft.

Wanneer op het einde van de 18de eeuw door de elite graftekens in open lucht werden opgetrokken, gebeurde dat duidelijk in een vormgeving die schatplichtig is aan de grafzerken in kerken. Jozef II stond in 1784 toe dat graftekens werden opgericht voor zover ze geen grond innamen. Grafplaten werden dan ook tegen muren van kerken, kerkhoven en begraafplaatsen opgericht. Wanneer de Napoleontische wet toeliet dat er graftekens werden opgericht boven op het graf, gebeurde het onvermijdelijke: de verschillende graftypes schoven in elkaar en de combinatie van hoofdstèle en vlakke grafsteen of graftuin gingen overheersen. Graf en grafteken vielen voortaan samen.

De nieuwe buitenstedelijke begraafplaatsen uit de tweede helft van de 19de eeuw werden gezien als uitgesproken liberale, vrijzinnige dodenakkers. De keuze voor een bepaalde begraafplaats getuigde van een politieke of filosofische overtuiging. Vele welstellende katholieke families boycotten de stedelijke begraafplaatsen en lieten zich begraven op de kerkhoven van de gemeente waar hun buitenhuis was gelegen. Anderen kozen voor een dorp dat omwille van z'n beperkte omvang niet aan de wetgeving op begraafplaatsen moest of wou voldoen.

Wie het zich kon permitteren onderscheidde zich zowel door de ligging op de begraafplaats als door de oprichting van graftekens. De elite toonde z'n welstand door de aankoop van eeuwigdurende concessies op prestigieuze locaties op de begraafplaatsen. Ze kwamen langs de paden en de muur te liggen en hadden grootse graftekens. De armen lagen achterin, op soms ontoegankelijke binnengebieden met eenvoudige of zelfs zonder grafteken. Vooral de groeiende burgerlijke cultuur versterkte het streven naar persoonlijke grandeur.

Politieke en filosofische overtuiging schemerden in de 19de eeuw ook door in de vorm van het grafteken. Zo blijken de obelisk en het Egyptiserende mausoleum vaak gekozen te worden in Verlichte milieus en in de nadagen van de Napoleontische veldtochten in Egypte. Het werd een symbool van éénheid, broederlijkheid, gelijkheid en daarmee ook van de vrijmetselarij. Katholieken lieten in de 19de eeuw vaak een neogotische grafkapel optrekken met bekronend kruis. Ze zijn opgevat als kleine gebedsplaatsen met een altaar en enkele bidstoelen. Diezelfde katholieken kozen in België ook vaak voor het neogotische pinakelmonument.

De laïcisering van de samenleving vroeg om aangepaste funeraire symbolen. De Romantiek, de beaux-arts-esthetiek, de talrijke neostijlen bleken ideaal om de funeraire symboliek ten volle uit te werken. Het grafteken werd een vraag naar herinnering en herdenking. Het duidde dan ook wie de overledene was tijdens het leven, en wat hij betekende voor zijn nabestaanden. Elk gedenkteken verwees naar beroep, rang en stand. De adel liet z'n wapenschild afbeelden, de burgerij hun werktuigen. De graftekens werden soms reeds tijdens het leven ontworpen en besteld door de eigenaar van de concessie.

Het materiaalgebruik bleek eveneens een manier om onderscheid te maken, status en kapitaal te tonen. De allerarmsten konden zich geen stenen graftekens veroorloven terwijl de elite koos voor grootse tekens in blauwe hardsteen, marmer en het veel duurdere graniet. Voor de meerderheid van de bevolking volstond echter een tijdelijke concessie, een eenvoudig houten, betonnen of gietijzeren kruis of een grafsteen met stèle.

De 20ste eeuw

De twintigste eeuw was een eeuw van verandering. Op het gebied van funerair erfgoed vond er een 'stille revolutie' plaats. Belangrijke medische doorbraken werden gerealiseerd. Voor de eerste keer in de menselijke geschiedenis werd de dood echt bevochten vanuit een rationeel, wetenschappelijk en niet langer religieus of romantisch standpunt. De dood werd in de 20ste eeuw steeds afstandelijker en minder zichtbaar. In het naoorlogse positivisme van het modernisme paste geen dood en verval. Door zijn absolute karakter werden het sterven en de omgang met de dood een uitermate negatief gevoel. De economisering en rationalisering van het na-oorlogse sterven liet zich ook vanaf het interbellum voelen op de begraafplaatsen en was voltooid tegen het midden van de eeuw. De dood en het graf werden verstoten uit de leefomgeving en bijna letterlijk weggestoken achter hoge muren, struiken en bomen. De modernistische begraafplaats werd een plaats van uitstoting, vergetelheid en een te mijden plek. De aanleg van de modernistische begraafplaats na de Tweede Wereldoorlog bestond voortaan uit parallelle rijen van graftekens volgens gestandaardiseerde maten. Er kon bij de grafmaker gekozen worden uit modules die vervolgens gecombineerd werden tot een semi-persoonlijk grafteken. De verdere standaardisering zette zich door naarmate de eeuw vorderde en is compleet na de Tweede Wereldoorlog.

Vanaf de jaren 60 van de 20ste eeuw ontstaat een tegenbeweging die ijvert voor palliatieve zorg, stervensbegeleiding en thuis sterven. De 'Intieme Dood' krijgt sindsdien terug een plaats voor wie dat wil en wordt belangrijk én prominent zichtbaar in de jaren 1990. Samen met die vernieuwde visies krijgt ook het hiernamaals een nieuwe inhoud. Voor de christenen is er een evolutie van geloof naar hoop, voor niet-gelovigen wordt het hiernamaals een vorm van licht, slaap, wederkomst, thuiskomst ... Voor de meesten is de dood het onverbidelijke einde van het leven. Het enige wat overblijft is herinnering. De

moderne dood is er dus één van nabestaanden en herinnering. De afscheidsrituelen worden diverser en persoonlijker. De keuzemogelijkheden omtrent begraving, verassing en asbestemming worden schier oneindig. Er wordt bewust gekozen voor een bepaalde begraafplaats of grafplek. De grafsteen krijgt steeds meer een vormgeving waar de nabestaanden de overledenen in herkennen.

Het hardstenen grafteken kreeg in het midden van de jaren 1960 concurrentie van nieuwe materialen als witte marmer, graniet in verschillende kleuren, breuksteen, leisteen, glas, kunststof, mozaïeken, ... In de jaren 1980 gaat geïmporteerde graniet overheersen op de begraafplaatsen. Net zoals vroeger gaat de grote massa voor een gestandaardiseerd grafzerk. Een kleinere groep echter gaat in navolging van de nieuwe overlijdensrituelen, het bewuste sterven en de herintroductie van de 'intieme dood' ook de grafsteen persoonlijke vorm geven. De vormgeving en symboliek worden steeds zeldzamer maar ook persoonlijker. Het laatste kwart van de 20ste eeuw is bijgevolg getuige van de geboorte van een zeer persoonlijke funeraire kunst die steeds sterker wordt. Het beroep van de grafmaker, steenkapper en beeldhouwer lijkt door een kleine doelgroep terug in ere hersteld te worden.

1.5. Maatschappelijke betekenis van graftekens

Plaats van vergankelijkheid en herdenking

Een begraafplaats is een zone waar een gemeenschap de menselijke restanten begraaft om de natuur op gecontroleerde wijze haar gang te laten gaan.

Het grafteken biedt aan de nabestaanden een gepaste en respectvolle plaats, gebonden aan een graf, om haar voorouders te gedenken, zowel binnen als buiten een religieuze context. Het graf en grafteken zijn de plek bij uitstek waar de lokale, regionale en internationale elite of invloedrijke personen voor een laatste keer herdacht worden of de gemeenschap hun erfenis in herinnering houdt.

Graftekens, vaak collectief geplaatst, kunnen plaatsen zijn waar de gemeenschap haar traumatische ervaringen deelt en herinnert.

De 'ruimtelijke ordening' als getuige van maatschappelijke status

De inplanting van een grafteken op een begraafplaats is een wezenlijk onderdeel van de structuur van de begraafplaats. Het getuigt zowel van de positie die een bevolkingsgroep inneemt in de maatschappij als van de uitstraling die een overledene, zijn/haar nabestaanden of de familie wou uitstralen na de dood.

Kinderen, pastoors, kloosterlingen, oorlogsslachtoffers en oudstrijders krijgen vaak een bijzondere plaats op een begraafplaats. Religieuzen liggen dicht bij de kerk of nabij de calvarie. Archeologische vondsten suggereren dat kinderen nabij het westportaal van de kerk lagen. Op begraafplaatsen zijn er afzonderlijke kinderperken. Oorlogsslachtoffers en oudstrijders kregen een plaats op een ereperk.

Private graven van de elite waren meestal gelegen langs de prominente paden op een kerkhof of begraafplaats. Het pad recht op het westportaal van de kerk en de kruisende hoofdpaden op een begraafplaats waren zeer geliefd. Wanneer op de kruising bovendien de calvarie stond werd dat nog belangrijker. Had de begraafplaats perken, dan richtte de elite graftekens op langs de buitenzijde van de perken. Elitegraven werden tevens tegen de muren van de begraafplaatsen opgetrokken wat vermoedelijk nog teruggaat tot de 18de-eeuwse voorschriften waar een grafplaat mocht opgehangen worden tegen de muren maar geen graf mocht bedekken. Minder begoeden en tijdelijke concessies kwamen meestal dieper op het terrein of perceel te liggen.

De gestandaardiseerde vormgeving in ellenlange rijen van gestandaardiseerde graftekens is een getuige van de 20ste-eeuwse modernistische begraafplaats die weggestoken en gemeden wordt.

Cultuurplanten, stinzenplanten, biodiversiteit

De vele graftuinen werden beplant met 'herinneringsplanten' die een bijzondere funeraire betekenis hadden. Er werden lentebloeiers, kortbloeiers en planten met een fraaie herfstkleur aangeplant. Vaak zijn deze cultuurplanten gaan woekeren waardoor contexten met stinzenplanten ontstonden.

Historische graftekens blijken ideale groeibodems te zijn voor allerhande varens, mossen en korstmossen. Het is een biodiversiteit die vaak over het hoofd wordt gezien maar sinds een tweetal decennia internationaal erkend wordt.

Primaire bron voor wetenschappelijk onderzoek

Graftekens zijn primaire bronnen voor het wetenschappelijk onderzoek naar hoe onze voorouders en wijzelf omgaan met de dood en het leven, afscheid, rouw en herinnering. Het grafteken is een stenen archief dat geconstrueerd werd met het oog op herinnering en is daardoor gelijklopend met de papieren archieven die door de gemeentes en beheerders bewaard worden. Samen schrijven ze de geschiedenis van een gemeenschap en haar omgang met de dood.

Het graf is een in situ archeologisch depot dat relevant kan zijn voor toekomstig onderzoek van grafrituelen, grafgiften en van de informatie die historische menselijke skeletresten bezitten. Het is bijgevolg een zeer diverse bron voor onderzoek naar leven en dood.

Het grafteken als artistieke uiting

Graftekens zijn een symbiose van architectuur, sculptuur, toegepaste kunst, bronsgieten, kunstenaarsoeuvres, fotografie, ... Ze overspannen de laatste vier eeuwen van de funeraire geschiedenis en passen zich aan naar tijd en maatschappij.

Het funeraire ritueel en de culturele geschiedenis

Graftekens zijn een primaire bron voor onderzoek naar de omgang van onze voorouders met de dood, begraven en grafrituelen. Die culturele en filosofische context wordt niet enkel vertaald in immateriële rituelen maar ook in de vormgeving van de graftekens en hun decoratie. Het grafteken laat toe de materiële resten van de grafcultuur te onderzoeken maar ook de band te leggen met dat immateriële facet van een cultuur. Zodoende worden gewoontes en tradities gevisualiseerd. Het grafteken is een vertrekpunt voor verder onderzoek in orale tradities, archiefdocumenten, foto's, ...

Lokale, Vlaamse en (inter)nationale geschiedschrijving

Aan de hand van een grafteken wordt de geschiedenis van een familie geschreven en zijn plaats in de lokale en bovenlokale gemeenschap. Het grafteken is eveneens de plek bij uitstek waar de lokale, regionale en internationale elite of invloedrijke personen voor een laatste keer herdacht worden of de gemeenschap haar erfenis in herinnering houdt.

1.6. Motivering van de selectie

1.6.1. Waarden voor bescherming

Artikel 2.1. §26 van het Onroerenderfgoeddecreet (12 juli 2013) somt de erfgoedwaarden op die leiden tot bescherming. Toegepast op kunstenaarsgraven zijn volgende waarden relevant:

Historische waarde:

"Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens". Een grafteken heeft als gevolg van de ouderdom, grafmaker, diegene die er begraven ligt, de wetgeving die het mogelijk maakte ... bij uitstek een historische waarde.

Architecturale waarde

"Een onroerend goed heeft architecturale waarde als het getuigt van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst. Het kan gaan om typologie, stijl, oeuvre of materiaalgebruik".

Graftekens zijn bouwkundige constructies en hebben een eigen architecturale vormgeving en architecturale evolutie met wijzigende materialen, decoratie, typologie, ... die getuigen van hun ontstaansperiode, sociale context, politieke en filosofische overtuiging van de overledenen en de nabestaanden.

Artistieke waarde

"Een onroerend goed heeft artistieke waarde als het getuigt van het kunstzinnige streven van de mens in het verleden".

Graftekens getuigen van het kunstzinnige streven van een gemeenschap of individu. Daartoe werden architecten, tuinarchitecten, landschapsarchitecten, kunstenaars, grafmakers, ... aangetrokken om de graftekens vorm te geven en uit te voeren.

1.6.2. Selectiecriteria

De selectie van de te bescherming graftekens gebeurt op basis van onderstaande criteria. Het gaat daarbij steeds om een combinatie van criteria die samen de kwaliteiten van een grafteken bepalen.

Zeldzaamheid

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed uitzonderlijk voorkomt in relatie met de geografische context, de historische context, de typologie of het oeuvre"

De zeldzaamheid van een grafteken wordt bepaald door zijn ouderdom, gecombineerd met de ligging op een begraafplaats, (uitzonderlijke) vormgeving, artistieke kwaliteiten, uitzonderlijk of vernieuwend materiaalgebruik, overledenen of familie, betrokken kunstenaars, ...

De zeldzaamheid kan ook gevormd worden door het belang van de begraven persoon of personen voor Vlaanderen.

Herkenbaarheid

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed een goed herkenbare uitdrukking is van zijn oorspronkelijke functie, uitzicht of vormgeving, of van een belangrijke fase in de latere ontwikkeling daarvan."

Graf- of herdenkingstekens hebben een duidelijke herkenbaarheid dankzij hun vormtaal, materiaalgebruik, opschriften, symboliek, foto's,... Ze kunnen niet verkeerd geïnterpreteerd worden. Hun ligging binnen een funeraire context (kerkhof of begraafplaats) is een absolute meerwaarde.

Representativiteit

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed typerend is voor een geografische of historische context of een welbepaalde typologie of een bepaald oeuvre."

Een grafteken is een representatief voorbeeld van een welbepaalde periode indien elementen als de vormgeving, materiaalgebruik en decoratie de evolutie van de grafkunst door de tijd heen ondersteunt en zichtbaar maakt.

Ensemblewaarde

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed een sterke samenhang vertoont tussen de verschillende elementen."

De ensemblewaarde van een grafteken bestaat uit de combinatie van losse elementen die samen het grafteken maken. Dat kan gaan om de inrichting van een grafkapel, aanwezigheid van de menselijke resten, graftuin, omheining, knielbank, andere graftekens.

Contextwaarde

"geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een sterke relatie is op landschappelijk, stedenbouwkundig of esthetisch vlak."

De contextwaarde van een grafteken wordt gevormd door de ligging van het grafteken binnen een kerkhof of begraafplaats, tegen de muur of kerk of langs een pad, op een binnenperk, in het oudste deel of op de uitbreiding, ... Het zijn elementen die wijzen op de zowel ontstaansgeschiedenis van een grafteken als het prestige en de sociale uitstraling die de nabestaanden wouden tonen.

Bouwfysische toestand

De bouwfysische toestand van het grafteken is van groot belang. Bij de bescherming van graftekens wordt de bouwfysische toestand steeds in overweging genomen. Een grafteken met een hoge graad van degradatie komt niet in aanmerking voor bescherming tenzij er belangrijke tegenindicaties zijn uit historisch of artistiek oogpunt.

Overleden personen of familie

De erfgoedwaarde van een grafteken wordt bepaald door de relevantie van overledenen en de families voor een ruimere regio of Vlaanderen.

Bibliografie

- MERTENS J. 2016: *Funerair Erfgoed in Vlaanderen - Op zoek naar de doden tussen de levenden*, onuitgegeven studie Onroerend Erfgoed.
- GROOTE P. & KLAASSENS M. 2011: Betekenissen van plekken van de dood in: BROUWER R. & HENSSEN P., *Over 25 jaar de toekomst van de funeraire cultuur*, s.l., 137-139.
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *begraafplaatsen* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/54> (geraadpleegd op 8 maart 2018)
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kerkhoven* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/232> (geraadpleegd op 8 maart 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *graven* [online] <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/1227> (geraadpleegd op 19/07/2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *funeraire constructies* [online] <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/174> (geraadpleegd op 19/07/2018).
- VAN DALE s.d.: *Begraafplaats* [online] <http://www.vandale.be/opzoeken?pattern=begraafplaats&lang=nn> (geraadpleegd op 17/3/2014).
- S.L. s.d.: *begraafplaats* [online] <http://www.encyclo.nl/begrip/Begraafplaats> (geraadpleegd op 17/3/2014).

2. BESCHRIJVEND GEDEELTE Situering

In Dilbeek, nabij de kruising van de d'Arconatistraat en de Stationsstraat ligt de gemeentelijke begraafplaats van Dilbeek. De begraafplaats ontstond tijdens het interbellum en werd na de Tweede Wereldoorlog aangevuld met een perceel voor de joodse gemeenschap. Langs het pad ten westen van het hoofdpad, op het grafperceel dil3010 (gemeentelijk register van grafpercelen, bijlage 6.3 documentatie, 4) werd de kunstenaar Jean Brusselmans samen met zijn echtgenote begraven.⁹

2.2. Historisch overzicht

*Jean Brusselmans*¹⁰

De kunstschilder Jean Brusselmans (1884-1953) werd in Brussel geboren in een artistiek geïnteresseerd en politiek geëngageerd gezin. De beide zusters van Jean huwden kunstenaars en zijn broer Michel werd componist. Alle kinderen kregen een vrijzinnige opvoeding. Jean ging als kind naar de school aan de Brusselse Nieuwe Graanmarkt. In 1898, hij is dan 14 jaar, gaat hij voor de 'Société Belge de Lithographie' werken wat hem weinig voldoening schenkt. Daarnaast volgt hij avondschool aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten bij Jean Delville (1867-1953) en vanaf 1901 dagonderwijs bij Isidore Verheyden (1846-1905). In 1904 verlaat hij de Academie. Hij profileert zich vanaf dat ogenblik als schilder en stop met zijn werk in de lithodrukkerij.

Samen met Rik Wouters (1882-1916)¹¹ huurde hij een atelier in Brussel in 1907. Hetzelfde jaar ontmoette hij Marie-Louise Frisch (1889-1943) met wie hij in 1911 huwde. Zij werd zijn enige vrouwelijke model. Het gezin vestigde zich in Ukkel maar zal in 1912 verhuizen naar Koekelberg om zich in 1913 in Sint-Agatha-Berchem te vestigen. Jean werd lid van de kunstkring 'L'Effort' die een atelier inricht op de zolder van huis 'De Zwaan' op de Brusselse Grote Markt. Hij is er collega van onder andere August Oleffe (1867-1931)¹², James Ensor (1860-1949)¹³ en Léon Spilleart (1881-1946)¹⁴. Pas in 1912 werd een eerste werk toegelaten tot een officieel salon. Economisch leefde het gezin in armoede. Zijn vrouw zou haar hele leven met de productie van borduurwerk en passementswerk in het levensonderhoud van het gezin voorzien.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bewoonde het gezin Brusselmans het huis van de kunstschilder Jean van Cleemput (1881-1953)¹⁵ in Oudergem. Jean Brusselmans had er veel contact met de schilders Oleffe en Ferdinand Schirren (1872-1944)¹⁶. Na de Eerste Wereldoorlog verhuisde het gezin naar Sint-Jans-Molenbeek om in 1921 in Sint-Martens-Bodegem terecht te komen waar hij zich voor twee jaar vestigde in een burgerhuis,

---

⁹ Informatie verkregen van de dienst burgerzaken van de gemeente Dilbeek (23 maart 2018).

¹⁰ De biografie werd gebaseerd op:

MERTENS P. 1980: Betekenis en ontwikkeling van Brusselman' oeuvre in historisch perspectief in: DE VOS D. & DE DAUW N., *Jean Brusselmans retrospectieve tentoonstelling Groeningemuseum Brugge 20 september – 30 november 1980*, Brugge, 19-34.

De Dauw N. 1980: Biografie en stijlkritisch overzicht in: DE VOS D. & DE DAUW N., *Jean Brusselmans retrospectieve tentoonstelling Groeningemuseum Brugge 20 september – 30 november 1980*, Brugge, 55-77.

JACOBS P. 2000: Brusselmans, J. (Jean) in: JACOBS P., *Beeldend Benelux A-Ch*, Tilburg, 564-565.

PIRON P. 1999: Brusselmans, Jean in: PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw A-K*, Brussel, 151.

¹¹ S.N. s.d.: *Rik Wouters (kunstenaar)* [online] [https://nl.wikipedia.org/wiki/Rik_Wouters_\(kunstenaar\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Rik_Wouters_(kunstenaar)) (geraadpleegd op 16 juli 2018).

¹² S.N. s.d.: *Auguste Oleffe* [online] https://nl.wikipedia.org/wiki/Auguste_Oleffe (geraadpleegd op 30 maart 2018)

¹³ Todts J., Verleysen C. & Hoozee R. s.d.: James Ensor een inline museum Biografie [online] <http://jamesensor.vlaamsekunstcollectie.be/nl/biografie> (geraadpleegd op 4 april 2018).

¹⁴ S.N. s.d.: *Biografie Leon Spilleart* [online] http://www.galeriejamar.be/leon_spilliaert.php?taal=nl (geraadpleegd op 30 maart 2018).

¹⁵ S.N. s.d.: *Jean Van Cleemput (1881-1953)* [online] <https://veiling.catawiki.be/kavels/3575277-jean-van-cleemput-1881-1953> (geraadpleegd op 16 juli 2018).

¹⁶ S.N. s.d.: *Ferdinand Schirren* [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/schirren-ferdinand-1> (geraadpleegd op 30 maart 2018).

Molenstraat 72.¹⁷ In dat jaar werd hij lid van de 'Société Royale des Beaux-Arts' en stelde hij tentoon op het salon 'Kunst van Heden' in Antwerpen. Nog hetzelfde jaar volgde zijn eerste solotentoonstelling in Galerie Breckpot in Antwerpen. In 1923 verbleef hij enkele maanden aan de zee om vervolgens in 1924 een huis in Dilbeek te kopen, in de Kapellestraat, nu Brusselmansstraat, gelegen in de Kaudenaardewijk.¹⁸ Jean Brusselmans doopte het huis om tot 'Kouden Haard' omwille van de armoede die er heerste. Het huis nummer 4 stond afgezonderd op een heuvel met een onbeperkt zicht op de omgevende heuvels van het Pajottenland. Van op die plek schilderde hij ontelbare keren het landschap. Zo wordt in het Museum voor Schone Kunsten van Gent het schilderij "Boeren" uit 1928 bewaard waarvoor hij schetsen maakte op "Le berg à Dilbeek".¹⁹ Verschillende items op een verkoopslijst vermelden in de rand een verwijzing naar Dilbeek en Brabant (bijlage 6.3 documentatie, 1). In 1924 had hij een solotentoonstelling bij 'Le Centaure', dé galerie voor het Vlaams expressionisme. In 1931 was hij medeoprichter van 'Les Compagnons de l'Art' samen met Constant Permeke (1886-1952)²⁰, Gustave De Smet (1877-1943)²¹, Frits Van Den Berghe (1883-1939)²², Hippolyte Daeye (1873-1952)²³, Herni Puvéz (1893-1971)²⁴. Brusselmans is dan op het hoogtepunt van zijn kunnen.

Brusselmans wist nooit door te breken zoals zijn tijdgenoten. Tussen 1926 en 1930 beleefde hij zijn meest productieve periode met de realisatie van meer dan 70 schilderijen. In 1931 kreeg hij een overzichtstentoonstelling in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten en in 1932 kreeg hij de Leopoldsorde opgespeld. Noch het publiek, noch de musea kochten echter werk aan van Brusselmans. In 1935-1937 kreeg Jean Brusselmans uiteindelijk drie belangrijke opdrachten: een muurschildering voor de wereldtentoonstelling in Brussel en twee theaterdecors. Hij was dan 51 jaar. In 1937 volgde zijn zevende solotentoonstelling. Deze keer werden zeven van de 50 schilderijen verkocht. Een nieuwe tentoonstelling in het Brusselse Paleis voor Schone Kunsten inclusief de uitgave van een monografie volgden in 1939. Tijdens de oorlog exposeerde hij regelmatig. De erkenning was eindelijk groeiende. In 1943 stierf zijn echtgenote. Zijn internationale doorbraak volgde in maart 1947 met een solotentoonstelling in de Galerie de France in Parijs. De kritieken over zijn werk waren lovend. Jean Brusselmans overleed op 9 januari 1953 in Dilbeek. Hij werd bijgezet op de gemeentelijke begraafplaats bij zijn echtgenote.

---

¹⁷ Het huis uit 1919 werd opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed onder ID 207048. CAPENBERGS J. 2013: *Verhalen in steen: erfgoed in Dilbeek*, Dilbeek, 7.

¹⁸ De wijk die vermeld wordt in de inventaris van het bouwkundig erfgoed ontwikkelde zich tijdens het interbellum. AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kaudenaardewijk* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/126969> (geraadpleegd op 9 maart 2018).

¹⁹ DE DAUW N. 2000: Jean Brusselmans, een 'aparte figuur' in: DE DAUW N., DE SMET J., DUMONT P. 2000: *Jean Brusselmans: tekeningen en schilderijen uit de verzameling*, Gent, 6.

²⁰ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Permeke Constant [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/permeke-constant-1?letter=p> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

²¹ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Gustave De Smet [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/de-smet-gustave-1?letter=d> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

²² KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Fritz Van Den Berghe [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/van-den-berghe-frits-1?letter=v> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

²³ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Hypolyte Daeye [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/daeye-hippolyte-1?letter=d> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

²⁴ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Henri Puvéz [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/puvrez-henri-1?letter=p> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

*Het artistieke belang van Jean Brusselmans*²⁵

Jean Brusselmans is in 1904 twintig jaar wanneer hij beslist zich volledig aan de schilderkunst te wijden. Hij wordt daarmee een tijdgenoot van Rik Wouters met wie hij een tijdje samen werkt, de schilders van de Latemse School, Frits van den Berghe, Gustave De Smet, Edgard Tytgat (1879-1957)²⁶, Constant Permeke en Leon Spilliaert (1881-1946)²⁷. In se is hij een autodidact bij wie het leerproces moeilijk verloopt. Hij wil alle empirisch verworven kennis grondig kennen voor die toe te passen. Zijn oeuvre dat bestaat uit alledaagse onderwerpen, het Dilbeeks landschap, de Brusselse stadsbeelden, boeren en arbeiders, kenmerkt zich door de versobering van het onderwerp en de deconstructie ervan tot lijnen, vlakken en kleuren. Brusselmans werkte zowel in waterverf als gouache, olieverf, zwarte inkt, krijt, potlood en mixed media.²⁸

Bij het begin van zijn carrière werd hij beïnvloed door een veelheid aan kunststromingen waaronder het impressionisme, neo-impressionisme, luminisme en fauvisme. Ook Van Gogh en de Latemse expressionisten lieten hun sporen na. Brusselmans nam deel aan de laatste tentoonstelling van 'La Libre Esthétique' in 1914 met neo-impressionistische werken en nog hetzelfde jaar stelde hij samen met onder ander Rik Wouters tentoon op de expo van de Brabantse Fauvisten in Brussel. In 1914 zocht hij duidelijk zijn eigen stijl.

Na de eerste Wereldoorlog verdwijnt de luchtigheid van het burgerlijke fin-de-siècle. Geschilderd licht maakt bij Brusselmans plaats voor de materialiteit van de verf. Stelselmatig worden zijn vormen soberder, gedeconstrueerd, diepte verdwijnt en plannen worden samengedrukt. Het beeld laat geen ruimte meer voor interpretatie. Het zijn voornamelijk Cézanne en de verbreking van de dimensies die Brusselmans fascineerden. Omstreeks 1928-1929 ontwikkelt zich de de schilderkundige stijl van Brusselmans: een zware toets die eerder als een kleurvlak gezien moet worden, een eigen materialiteit heeft en die een zelfstandige construerende kracht wordt. Brusselmans bereikt een persoonlijk, niet-sentimenteel expressionisme. De figuratie wordt terug gebracht tot zijn essentie: verf, kleur, vlak. 'Le Livre Bleu' spreekt van een constructivisme als reactie op het impressionisme.²⁹ (bijlage 6.3 documentatie, 2)

In de jaren 1930 ontdekt hij de psychologische kracht van een voorstelling die los staat van het afgebeelde maar inherent is aan het schilderij. Dat inzicht maakte hem een sleutelfiguur in de Belgische moderne kunst.

Brusselmans, die geliefd was in socialistische milieus, stelde vragen voor een interbellumgemeenschap van landbouwers en arbeiders. Hij gebruikt de materialiteit van het fauvisme en de toets van het expressionisme om de Vlaamse boer in zijn robuustheid in het Brabantse landschap te plaatsen.

Jean Brusselmans neemt door zijn teruggehouden karakter en zijn eigen benadering van de realiteit een aparte plaats in binnen de Belgische schilderkunst van de eerste helft van

²⁵ De beperkte oeuvrebespreking werd gebaseerd op volgende werken tenzij anders vermeld:

BUSSE J. 1999: Brusselmans Jean in: BENEZIT E., *Dictionnaire critique et documentaire des peintres sculpteurs dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers tome 1 AA-BEDUSCHI*, 906-907.

DE DAUW J. 2000: Jean Brusselmans, een 'aparte figuur' in: DE DAUW N., DE SMET J., DUMONT P. 2000: *Jean Brusselmans: tekeningen en schilderijen uit de verzameling*, Gent, 5-7.

MERTENS P. 1980: Betekenis en ontwikkeling van Brusselman' oeuvre in historisch perspectief in: DE VOS D. & DE DAUW N., *Jean Brusselmans retrospectieve tentoonstelling Groeningemuseum Brugge 20 september - 30 november 1980*, Brugge, 19-34.

²⁶ S.N. s.d.: *De beeldhouwer vereeuwigd zijn liefdes* [online] <http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/zoeken.aspx> (geraadpleegd op 4 april 2018).

²⁷ S.N. s.d.: *De Bediening* [online] <http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/zoeken.aspx> (geraadpleegd op 4 april 2018).

²⁸ JACOBS P. 2000: Brusselmans, J. (Jean) in: JACOBS P., *Beeldend Benelux biografisch handboek A-Ch*, Beeldend Benelux biografisch handboek, Tilburg, 565.

²⁹ S.N. 1950: Brusselmans, Jean in: S.N., *Le Livre bleu*, 52.

de twintigste eeuw. Hij is een geïsoleerde figuur in de Belgische kunstwereld en heeft dan ook geen school met volgelingen kunnen maken. Zijn werken zijn zeer persoonlijk en volgen de heersende mode niet waardoor de erkenning pas zeer laat komt, na zijn 50ste verjaardag. Toch blijft hij onverstoort voortwerken aan zijn schilderkundige oeuvre, overtuigd van de kwaliteit van zijn werken, tegen de stroom en het gebrek aan erkenning in. Vanuit die context is de graftekst van Jean Brusselmans zeer begrijpbaar en typeert ze de man en diens leven: "L'existence d'un artiste est toujours héroïque". De herkomst van het citaat is nog niet vastgesteld en wordt in de bekende literatuur niet verder geduid. Het citaat dient ongetwijfeld geplaatst te worden in de niet aflatende strijd van Jean Brusselmans voor de erkenning van zijn kunstenaarschap en zijn artistiek productie.

Vandaag wordt Brusselmans beschouwd als een kunstenaar die zowel binnen het Brabantse fauvisme als het Vlaamse expressionisme thuis hoort doch steeds zijn eigen koers voer. Jean Brusselmans staat er net om bekend dat hij zijn techniek steeds herzag zodra hij tot een bepaald -isme werd gerekend. Hooguit kan gesteld worden dat Jean Brusselmans elementen van het fauvisme en expressionisme tot een uniek eigen oeuvre samenbracht. 38 werken van Jean Brusselmans worden vermeld in de Vlaamsekunstcollectie.be, ze worden bewaard in de Musea voor Schone Kunsten van Brugge, Gent, Antwerpen.³⁰ Daarnaast bezit het gemeentebestuur van Dilbeek een werk van hem,³¹ andere werken worden in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België bewaard.

De schriftuur van Jean Brusselmans

De signatuur van Jean Brusselmans is zeer karakteristiek, net als zijn handschrift. In bijlage 6.3 documentatie wordt een voorbeeld bijgevoegd. Het handschrift dat vooral op zijn geschreven teksten terug gaat, wordt ook gebruikt op het graf. De wijze waarop het opschrift de stèle siert doet vermoeden dat het een uitspraak is van Jean Brusselmans.

2.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Hardstenen sober vormgegeven modernistisch grafteken zonder enige religieuze connotatie, opgericht voor het echtpaar Brusselmans-Frisch, mogelijk bij de dood van Marie-Louise Frisch in 1943 of bij de dood van Jean Brusselmans in 1953. Het grafteken bestaat uit een rechthoekige grafplaat die beide graven afdekt, erbovenop een kleinere hardstenen zerk met opgelegde metalen letters "J.B BRUSSELMANS / J. MARIE FRISCH" en een stèle met ingekapte letters. Op de stèle staat in het typische handschrift van Jean Brusselmans het opschrift "L'existence/ d'un artiste/ est toujours/ héroïque/ Jean Brusselmans".

2.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 14 februari 2018. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Behoudens verborgen gebreken, bevindt het grafteken zich in goede bouwfysische toestand.

---

³⁰ <http://www.vlaamsekunstcollectie.be> (geraadpleegd op 14/03/2018).

³¹ CAPENBERGS J. 2013: *Verhalen in steen: erfgoed in Dilbeek*, Dilbeek, 7.

3. EVALUEREND GEDEELTE

3.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

De historische waarde wordt als volgt omschreven:

Goed en intact bewaard graf en grafteken van de kunstschilder Jean Brusselmans. Hij woonde en schilderde het grootste deel van zijn leven in Dilbeek en werd daar bijgezet op de gemeentelijke begraafplaats. Brusselmans vond zijn inspiratie in het Dilbeekse landschap en de lokale bevolking en is daardoor sterk verbonden met de gemeenten en het omgevende West-Brabantse landschap. Op de stèle prijkt het citaat *L'existence/ d'un artiste/ est toujours/ héroïque/ Jean Brusselmans* wat kan geplaatst worden in zijn niet aflatende strijd voor erkenning als kunstschilder, zijn schilderkundig idioom en zijn constante doorzettingsvermogen. De kunstschilder Jean Brusselmans is één van de meest unieke figuren in de Vlaamse schilderkunst van de 20ste eeuw. Hij wordt zowel tot het Brabantse fauvisme als het Vlaamse expressionisme gerekend doch behield steeds zijn eigenheid toen hij schilderde. Jean Brusselmans ligt hier begraven samen met zijn echtgenote en enige vrouwelijke model Marie-Louise Frisch.

De architecturale waarde wordt als volgt omschreven:

Het grafteken voor Jean Brusselmans en zijn echtgenote is een representatief voorbeeld van de modernistische hardstenen graftekens zoals die vanaf het midden van de 20ste eeuw werden opgericht. De stèle werd uitzonderlijk vormgegeven door het inkappen van de tekst in het zeer herkenbare handschrift van Jean Brusselmans dat ook terug te vinden is in autografen van de schilder en op zijn schilderijen. Eigen aan het grafteken van de vrijzinnige Brusselmans is de afwezigheid van elk religieus symbool.

3.2. Motivering van het type bescherming

Het graf van de kunstschilder Jean Brusselmans wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Het gaat hier om een uitgesproken bouwkundig item met belangrijke historische en architecturale waarde, zijnde het graf van de kunstschilder Jean Brusselmans en zonder ruimere relevante context. Een monumentenbescherming is de meest gepaste beschermingsvorm.

3.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming beperkt zich tot het graf en het grafteken van de kunstschilder Jean Brusselmans en zijn echtgenote, op de dienst burgerzaken van de gemeente bekend onder het nummer dil3010.

3.4. Juridische toestand

3.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

Het grafteken noch de begraafplaats werden opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed.

3.4.2. Ruimtelijke ordening:

De begraafplaats van Dilbeek ligt volgens het gewestplan Halle-Vilvoorde-Asse, goedgekeurd op 6/3/1977 in een zone voor gebieden voor gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen.

De begraafplaats van Dilbeek ligt binnen het Gewestelijk Ruimtelijk Uitvoeringsplan 'Afbakening van het Vlaams Stedelijk Gebied rond Brussel en aansluitende open ruimtegebieden', goedgekeurd op 15/12/2011. De begraafplaats ligt in een zone voor natuurverwervingsgebied waar de functie natuurbehoud nevens geschikt is aan de functie van gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen. Het Gewestelijk Ruimtelijk Uitvoeringsplan heeft geen invloed op de bescherming.

4. BEHEERSVISIE

4.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

Deze bepalingen zijn op maat van de bescherming. Hieronder worden deze toegelicht zodat duidelijk is wat ermee wordt bedoeld.

De beheersdoelstelling beperkt zich tot het behoud en onderhoud van het grafteken en het ondergrondse graf met zijn inhoud.

4.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;

- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

4.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

5. BRONNEN

BUSSE J. 1999: Brusselmans Jean in: BENEZIT, E., *Dictionnaire critique et documentaire des peintres sculpteurs dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains spécialistes français et étrangers tome 1 AA-BEDUSCHI*.

CAPENBERGS J. 2013: *Verhalen in steen: erfgoed in Dilbeek*, Dilbeek.

DE DAUW N., DE SMET J. & DUMONT P. 2000: *Jean Brusselmans: tekeningen en schilderijen uit de verzameling*, Gent.

DE VOS D. & DE DAUW N., *Jean Brusselmans retrospectieve tentoonstelling Groeningemuseum Brugge 20 september – 30 november 1980*, Brugge

JACOBS P. 2000: Brusselmans, J. (Jean) in: JACOBS, P., *Beeldend Benelux A-Ch*, Tilburg.

PIRON P. 1999: Brusselmans, Jean in: PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw A-K*, Brussel.

S.N. 1950: Brusselmans, Jean in: S.N., *Le Livre bleu*.

AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kaudenaardewijk* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/126969> (geraadpleegd op 9 maart 2018).

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Permeke Constant [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/permeke-constant-1?letter=p> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Gustave De Smet [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/de-smet-gustave-1?letter=d> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Fritz Van Den Berghe [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/van-den-berghe-frits-1?letter=v> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Hypolyte Daeye [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/daeye-hippolyte-1?letter=d> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIE s.d.: Henri Puvrez [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/puvrez-henri-1?letter=p> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

S.N. s.d.: *Auguste Oleffe* [online] https://nl.wikipedia.org/wiki/Auguste_Oleffe (geraadpleegd op 30 maart 2018)

Todts J., Verleysen C. & Hoozee R. s.d.: James Ensor een inline museum Biografie [online] <http://jamesensor.vlaamsekunstcollectie.be/nl/biografie> (geraadpleegd op 4 april 2018).

S.N. s.d.: *Biografie Leon Spilleart* [online] http://www.galeriejamar.be/leon_spilliaert.php?taal=nl (geraadpleegd op 30 maart 2018).

S.N. s.d.: *Ferdinand Schirren* [online] <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/artist/schirren-ferdinand-1> (geraadpleegd op 30 maart 2018).

S.N. s.d.: *De beeldhouwer vereeuwigd zijn liefdes* [online] <http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/zoeken.aspx> (geraadpleegd op 4 april 2018).

S.N. s.d.: *De Bediening* [online] <http://www.vlaamsekunstcollectie.be/nl/zoeken.aspx> (geraadpleegd op 4 april 2018).

S.N. s.d.: *Jean Van Cleemput (1881-1953)* [online] <https://veiling.catawiki.be/kavels/3575277-jean-van-cleemput-1881-1953> (geraadpleegd op 16 juli 2018).

S.N. s.d.: *Rik Wouters (kunstenaar)* [online] [https://nl.wikipedia.org/wiki/Rik_Wouters_\(kunstenaar\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Rik_Wouters_(kunstenaar)) (geraadpleegd op 16 juli 2018).

<http://www.vlaamsekunstcollectie.be> (geraadpleegd op 14 maart 2018).

Informatie verkregen van de dienst burgerzaken van de gemeente Dilbeek (23 maart 2018).

6. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

6.1. Omgevingsplan

6.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

6.3. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archieffoto's, bouwplannen, kadastrmutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.